

Onderzoek

Multiperspectiviteit bij sensitief erfgoed in de klas

Priya Keet en Harmke Datema-Chang

Door de toenemende culturele diversiteit binnen de samenleving krijgen basisschoolleerkrachten steeds vaker te maken met vragen over en nieuwe perspectieven op sensitieve historische onderwerpen, zoals het slavernijverleden. De noodzaak groeit om toekomstige leerkrachten te trainen in het stimuleren van multiperspectiviteit bij hun leerlingen, zodat zij verschillende perspectieven begrijpen en zich beter kunnen inleven in een ander. Dit artikel bespreekt ons onderzoek naar hoe de vaste tentoonstelling ‘Heden van het slavernijverleden’ in het Tropenmuseum in Amsterdam, in samenhang met een workshop van de Inclusivity Training Toolkit van Aminata Cairo (2018), bijdraagt aan de manier waarop pabostudenten multiperspectiviteit stimuleren binnen een lesontwerp over het slavernijverleden van Nederland. Uit de resultaten komt naar voren dat de pabostudenten na de interventie – een bezoek aan de tentoonstelling en het aansluitend deelnemen aan de workshop – aanpassingen aanbrengen in hun lesopzetten die bijdragen aan het stimuleren van multiperspectiviteit, zoals ruimte maken voor verschillende meningen en aandacht besteden aan de doorwerking van sensitieve historische gebeurtenissen op het heden.

Inleiding

De toenemende immigratie en globalisatie hebben als gevolg dat de Nederlandse samenleving cultureel diverser wordt. Hierdoor rijst de vraag hoe scholen leerlingen kunnen voorbereiden om op sociaal en cultureel gebied deel te nemen aan de huidige samenleving. Volgens Leeman en Ledoux (2005) vinden steeds meer scholen het belangrijk dat leerlingen leren over elkaars culturele achtergrond, vanuit de gedachte dat discriminatie en racisme kunnen worden tegengegaan als men anderen beter leert begrijpen.

Desalniettemin blijft de culturele achtergrond van mensen met een migratieachtergrond vaak onderbelicht binnen het dominante verhaal in de westerse cultuur. Zo is volgens Grever en Van Boxtel (2014) het onderwijscurriculum in Nederland nog steeds voornamelijk vormgegeven vanuit een westers perspectief. Het slavernijverleden van Nederland is weliswaar onderdeel van de geschiedenis canon in het primair onderwijs, maar educatie over dit onderwerp is nog niet vanzelfsprekend. Hierdoor kunnen conflicten ontstaan over dergelijke gevoelige onderwerpen, die in de literatuur worden beschreven als sensitief erfgoed (De Bruijn, 2014).

Een kwart van de leerkrachten op scholen met een diverse leerlingenpopulatie geeft aan hulp te wensen bij het behandelen van gevoelige thema's (Visser, 2018). Volgens Morgan (2009) vinden leerkrachten het moeilijk om onderwerpen met betrekking tot ras, etniciteit, gender en klasse in hun onderwijs te behandelen. Zij missen vaak de ervaring en theoretische bagage om met dilemma's om te gaan. Voorbeelden zijn emotionele reacties van leerlingen die ontstaan door een gevoel van onrechtvaardigheid over de manier waarop tot slaaf gemaakten werden behandeld (Savenije, Van Boxtel, & Grever, 2014a) of confrontaties tussen leerlingen omdat zij elkaars perspectief niet begrijpen (Grever & Van Boxtel, 2014).

Volgens Huijgen (2018) vinden leerlingen in het primair onderwijs het lastig om andere perspectieven te begrijpen. En leerkrachten focussen tijdens de geschiedenisles vooral op het overdragen van cognitieve kennis in plaats van op de affectieve aspecten die kunnen helpen om sensitief erfgoed te begrijpen. Lesgeven over sensitief erfgoed wordt daarom wel beschreven als een van de grootste uitdagingen in het onderwijs. Om deze reden is er een groeiende belangstelling voor multiperspectiviteit in het onderwijs; om leraren en leerlingen te stimuleren verschillende perspectieven te leren begrijpen en te reflecteren op de subjectiviteit van hun eigen mening (Grever & Van Boxtel, 2014; Morgan, 2009).

In vergelijking met het voortgezet onderwijs is er nog weinig onderzoek gedaan naar hoe leerkrachten in het primair onderwijs omgaan met gevoelige historische thema's in de klas. Terwijl het behandelen van gevoelige onderwerpen wel expliciet wordt genoemd als onderdeel van het vak burgerschap in het primair onderwijs (Visser, 2018). Ook wordt in het opleidingscurriculum voor de lerarenopleiding basisonderwijs expliciet beschreven dat leraren erfgoedonderwijs en burgerschapsvorming moeten kunnen inzetten om verbanden tussen het verleden en hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen inzichtelijk te maken. Hierbij wordt verondersteld dat leerkrachten kennis hebben van de maatschappelijke betekenis van erfgoed en een dialoog kunnen aangaan over gevoelige onderwerpen zoals het slavernijverleden (10voordeleraar, 2018).

Wij hebben onderzoek gedaan naar hoe een bezoek aan de vaste tentoonstelling *Heden van het slavernijverleden* in het Tropenmuseum in Amsterdam, in samenhang met een workshop van Aminata Cairo's Inclusivity Training Toolkit, bijdraagt aan de manier waarop pabostudenten multiperspectiviteit stimuleren binnen een lesontwerp over een sensitief onderwerp als het slavernijverleden. Op deze manier willen wij onderzoeken welke bijdrage deze interventie zou kunnen leveren aan het huidige onderwijscurriculum van pabo-opleidingen.

Theoretisch kader

In dit theoretisch kader zetten we uiteen welke rol sensitief erfgoed en het stimuleren van multiperspectiviteit spelen op basisscholen in Nederland.

Sensitief erfgoed

Erfgoed beschrijven Savenije et al. (2014a) als het bewaren, selecteren en samenstellen van materiële en immateriële sporen uit het verleden, die als waardevol kunnen worden beschouwd voor het heden en de toekomst van een samenleving. Sensitief erfgoed is erfgoed waarover tegenovergestelde en vaak tegenstrijdige perspectieven bestaan, waardoor botsingen en conflicten tussen groeperingen kunnen ontstaan. Vaak hangt dit samen met grote, emotionele betrokkenheid bij het onderwerp die gerelateerd is aan identiteit.

De Bruijn (2014) noemt als voorbeelden van sensitief erfgoed de Trans-Atlantische slavenhandel en de Tweede Wereldoorlog. Denk bijvoorbeeld aan het '4 mei-debat', waarbij de discussie hoog oploopt over de vraag wie er wel en wie niet herdacht moet worden (Kuitenbrouwer, 2018). Een ander voorbeeld is de zwartepietendiscussie en hoe deze is verbonden met het koloniale verleden van Nederland.

Multiperspectiviteit

Voor een goede omgang met sensitief erfgoed is het belangrijk dat mensen zich in een ander kunnen inleven en meerdere perspectieven kunnen aanwenden. Deze aanpak wordt beschreven als multiperspectiviteit (Grever & Van Boxtel, 2014). Multiperspectiviteit houdt in dat men tegenstrijdige morele waarden, die zijn verankerd in verschillende perspectieven, herkent en begrijpt binnen hun context. Daarnaast dient men bewust te worden van de subjectiviteit van de eigen mening en de impact van gebeurtenissen uit het verleden op het heden (Schuitema, 2008). Een multiperspectivistische benadering van het vak geschiedenis is onderdeel van het historisch denken en redeneren. Dit houdt in dat leerlingen leren redeneren over veranderingen, oorzaken, gevolgen, overeenkomsten en verschillen met betrekking tot historische verschijnselen en perioden. Door de historische omstandigheden en mogelijke verschillen in normen, waarden en kennis van een bepaalde tijd te onderzoeken, leren leerlingen vanuit verschillende perspectieven naar historische gebeurtenissen te kijken. Ook leren zij hoe sociale en maatschappelijke condities een rol spelen in het handelen van mensen uit het verleden. Leerlingen zouden daarom actief moeten worden aangemoedigd om op het verleden te reflecteren en zo meerdere perspectieven te herkennen en te begrijpen. Deze vorm van historisch redeneren wordt contextualiseren genoemd (Huijgen, 2018).

Schuitema (2008) noemt multiperspectiviteit als een van de belangrijkste leeropbrengsten op school, omdat leerlingen hierdoor sensitief worden voor elkaars perspectieven en zich leren inleven in mensen uit het verleden, wat hen helpt het verleden beter te begrijpen. Daarnaast kan door het actief onderzoeken van meerdere perspectieven een ervaring van gemeenschappelijkheid ontstaan.

Multiperspectiviteit stimuleren in het onderwijs

Grever en Van Boxtel (2014) stellen dat leerkrachten alleen in staat zijn om multiperspectiviteit op een zinvolle manier toe te passen wanneer zij over voldoende kennis en vaardigheden beschikken. Wanneer de leerkracht kennis heeft over de culturele achtergronden van zijn leerlingen, kan hij beter anticiperen op verschillende opvattingen. Bremmer en Schreuder (2018) stellen daarnaast dat wanneer leerkrachten met leerlingen gesprekken willen voeren waarbij ruimte is voor perspectieven uit verschillende culturen, zij zelf een kritische blik moeten hebben op bestaande stereotypes en cultureel en historisch bepaalde waarden en normen. Leerkrachten moeten zich hiervoor bewust worden van hun eigen cultureel bepaalde perspectieven, maar zich er niet door laten beperken (Kincheloe & Steinberg, 2008).

Een leerkracht dient vaardig te zijn om in een klassikale discussie door te vragen, zodat zoveel mogelijk perspectieven op een onderwerp aan bod komen. Daarbij dient hij leerlingen uit te dagen om zowel de subjectiviteit van hun eigen mening in te zien als eigen standpunten te verdedigen. Leerlingen hebben immers een morele opinie over historische gebeurtenissen, vooral wanneer er voorouders bij betrokken waren (Grever & Van Boxtel, 2014; Schuitema, 2008).

Wanneer leerlingen emotioneel bij een onderwerp betrokken zijn, kan dit een blokkade vormen in het leerproces. Deze emoties hebben volgens Savenije et al. (2014a) vaak te maken met een gevoel van onrechtvaardigheid en ongelijkheid. Daarom is het belangrijk om emotionele reacties bij leerlingen niet te negeren, maar juist hun betrokkenheid bij het onderwerp in te zetten.

Voor het stimuleren van multiperspectiviteit dienen onderwerpen niet alleen vanuit cognitie te worden benaderd. Volgens Nussbaum (2011) bevorderen de kunsten medeleven, inlevingsvermogen en een open houding naar anderen. Wanneer leerlingen bijvoorbeeld meespelen in een toneelstuk kan dit het empathisch vermogen met betrekking tot de karakters vergroten. Daarbij is het van belang om kunst uit verschillende culturen in te zetten, want dit stimuleert het begrip voor deze culturen (Morgan, 2009). Haanstra (2016) bepleit daarnaast een sociaal integratieve aanpak, waarbij kunst wordt ingezet als ondersteuning of verdieping van sociale kwesties, zoals racisme.

In Nederland is het doceren van geschiedenis vanuit meerdere perspectieven een verplicht onderdeel van het geschiedeniscurriculum. Desalniettemin blijkt uit onderzoek van Wansink, Akkerman, Zuiker en Wubbels (2018) dat veel leerkrachten het moeilijk vinden om verleden en heden met elkaar te verbinden en om verschillende perspectieven als gelijkwaardig te zien. Om deze reden pleiten Wansink et al. (2018) ervoor dat het doceren van historische onderwerpen vanuit verschillende perspectieven onderdeel wordt van de pabo-opleiding.

Onderzoeksofzet en uitvoering

Onderzoeksvragen

De hoofdvraag ‘Hoe draagt de tentoonstelling *Heden van het slavernijverleden* in samenhang met een workshop van de Inclusivity Training Toolkit bij aan de mate waarop multiperspectiviteit wordt gestimuleerd binnen lesontwerpen over sensitief erfgoed van pabostudenten?’ is onderverdeeld in subvragen:

1. Hoe draagt de tentoonstelling in samenhang met de toolkit volgens de pabostudenten bij aan hun bewustzijn van multiperspectiviteit?
2. Welke nieuwe inzichten en vaardigheden doen studenten naar eigen zeggen op tijdens de tentoonstelling en de workshop om multiperspectiviteit te kunnen stimuleren binnen een les over sensitief erfgoed?
3. Wat veranderen de studenten aan de inhoud en didactiek van hun lesontwerp na het zien van de tentoonstelling en het deelnemen aan de workshop?

Onderzoeksgroep

De respondenten waren zeven pabostudenten van vier verschillende hogescholen in Nederland.

Respondent	Hogeschool	Opleidingsvorm	Studiejaar	M/V
1	IPABO Amsterdam	Deeltijd	Tweede jaar	M
2	IPABO Amsterdam	Deeltijd	Tweede jaar	M
3	IPABO Amsterdam	Deeltijd	Tweede jaar	V
4	Pabo Leiden	Deeltijd	Eerste jaar	V
5	Pabo Leiden	Deeltijd	Eerste jaar	V
6	Hogeschool Utrecht	Voltijd	Derde jaar	V
7	Hogeschool van Amsterdam	Voltijd	Tweede jaar	V

Tabel 1. Overzicht respondenten.

Aangezien het niet mogelijk was om een pabo te vinden om aan dit onderzoek deel te nemen, is gewerkt met studenten die zich aanmeldde via een oproep voor vrijwillige deelname. Alle studenten hadden een Nederlandse achtergrond en hun leeftijd varieerde tussen de 20 en 35 jaar.

Toelichting tentoonstelling en workshop

De vaste tentoonstelling *Heden van het slavernijverleden* is door het Tropenmuseum in Amsterdam samengesteld in samenwerking met wetenschappers, activisten en kunstenaars. Bezoekers worden niet alleen door zaalteksten geïnformeerd over het slavernijverleden, er wordt ook gebruikgemaakt van foto's, archiefmateriaal en video's op grote schermen die indringende spoken word-performances vertonen. Daarnaast vertellen sleutelfiguren uit het debat over slavernij in videoportretten hoe het slavernijverleden doorwerkt in hedendaags racisme, discriminatie en stereotypering. Zo willen de tentoonstellingsmakers de verhalen van tot slaaf gemaakten en hun nakomelingen in beeld brengen en de bewustwording omtrent het slavernijverleden bij bezoekers vergroten (www.tropenmuseum.nl/nl/zien-en-doen/tentoonstellingen/heden-van-het-slavernijverleden).

De Inclusivity Training Toolkit (2018) is ontwikkeld door Aminata Cairo, tot zomer 2020 lector Inclusieve Educatie aan de Haagse Hogeschool, en heeft als doel deelnemers basisvaardigheden te bieden die hen in staat stellen te participeren in inclusieve activiteiten en zelf een inclusieve leer- en werkomgeving te creëren (Cairo, 2018). Binnen ons onderzoek dient deze workshop de studenten inzicht te geven in de emotionele impact die een onderwerp als het slavernijverleden met zich meedraagt en de impact ervan op systematische ongelijkheid. Het hoofddoel is om ze basisvaardigheden te bieden voor het behandelen van een sensitief onderwerp als het slavernijverleden met hun toekomstige leerlingen. De thema's van de workshop zijn: (1) het creëren van een veilige omgeving, (2) het verlagen van remmingen, (3) engagement en (4) transformatie (Cairo, 2018).

Cairo maakt gebruik van de cognitieve gedragstherapie Rational Emotive Behavior Therapy (REBT), die helpt om de achterliggende gedachten van een emotie bloot te leggen. Daarnaast put zij uit het psychodrama, dat inzicht biedt in de verbanden tussen gedrag, emoties en gedachten (David, Matu, Pintea, Cotet, & Nagy, 2014; Lam & Gale 2000). Psychodramatechnieken bieden beoefenaars concrete handvatten om hun handelingsvaardigheden te verbeteren (Treadwell, Kumar, & Wright, 2002). Deze inzichten heeft Cairo vertaald naar actieve werkvormen die helpen om emoties in de klas bespreekbaar te maken, bijvoorbeeld rollenspellen. Daarnaast zet ze in de workshop verschillende kunstvormen in, zoals muziek, de stepping-dans en de jube, een dansvorm ontwikkeld door tot slaaf gemaakten, om studenten te helpen in contact te komen met hun gevoel en zich te verbinden met de emotionele impact van het slavernijverleden (Cairo, 2018).

Onderzoeksopzet

Het onderzoek bestaat uit een voormeting, een interventie (museumbezoek + workshop) en een nameting. Alle onderdelen van het onderzoek vonden plaats op een dag in het Tropenmuseum. De studenten kregen voorafgaand aan de interventie dertig minuten om een lesontwerp te maken.

Voormeting	Interventie	Tussenmeting	Interventie	Nameting
Lesontwerp slavernijverleden	Museumbezoek	Focusgroep-interview	Workshop	4 individuele interviews Aanpassing lesontwerp

Tabel 2. Onderzoeksopzet.

Methode dataverzameling en onderzoeksinstrumenten

Dataverzameling

Focusgroep-interview

Alle deelnemende pabostudenten werden na de rondleiding door de tentoonstelling geïnterviewd door middel van een focusgroep-interview. Centrale vragen voor de focusgroep waren welke nieuwe inzichten en vaardigheden de studenten na de tentoonstelling hadden om multiperspectiviteit te stimuleren en wat zij zouden veranderen aan de inhoud en didactiek van hun lesontwerpen en waarom. Dit focusgroep-interview is afgenomen na de tentoonstelling en voor de workshop om inzicht te krijgen in de bijdrage van de tentoonstelling.

Individuele interviews

Het focusgroep-interview leverde thema's op die in individuele semigestructureerde interviews met vier studenten na de workshop werden uitgediept. Deze individuele interviews hadden als doel om inzicht te krijgen in de meerwaarde van de workshop als aanvulling op de tentoonstelling. Vragen waren op welke manier hun bewustzijn van multiperspectiviteit door de interventie was veranderd, welke nieuwe inzichten en vaardigheden zij hadden opgedaan om multiperspectiviteit te stimuleren en wat zij na de interventie zouden veranderen aan hun lesontwerpen en waarom. De reden dat maar vier van de studenten – alle vier studierend aan een ander van de vier opleidingen uit de onderzoeksgroep, zie Tabel 1 – individueel zijn geïnterviewd, is de beperkte tijd die beschikbaar was voor het analyseren van de data en het afronden van het onderzoek.

Lesontwerpen

Als voormeting maakten alle studenten een lesontwerp aan de hand van een lesvoorbereidingsmodel dat is afgeleid van het model van de pabo van de Hogeschool van Amsterdam. In dit model beschrijven de studenten de doelen voor de leerlingen, hun persoonlijke doel van de les, de lesactiviteiten per lesfase en de didactische werkvormen. Na de rondleiding langs de tentoonstelling en de workshop werd aan alle studenten gevraagd om aanpassingen aan te brengen in hun lesontwerp.

Onderzoeksvragen	Methode van dataverzameling
1. Hoe draagt de tentoonstelling in samenhang met de <u>toolkit</u> volgens de pabostudenten bij aan hun bewustzijn van <u>multiperspectiviteit</u> ?	Focusgroep-interview Individuele interviews
2. Welke nieuwe inzichten en vaardigheden doen studenten naar eigen zeggen op tijdens de tentoonstelling en de workshop over hoe zij binnen een les over sensitief erfgoed <u>multiperspectiviteit</u> kunnen stimuleren?	Focusgroep-interview Individuele interviews
3. Wat veranderen de studenten aan de inhoud en didactiek van hun lesontwerp na het zien van de tentoonstelling en het volgen van de workshop en hoe draagt dit bij aan het stimuleren van <u>multiperspectiviteit</u> ?	Documentanalyse Individuele interviews

Tabel 3. Overzicht van onderzoeksvragen en meetinstrumenten.

Data-analyse

Data-analyse interviews

De interviews zijn verbatim uitgeschreven. Vervolgens zijn zowel het focusgroep-interview als de individuele interviews door twee onderzoekers gecodeerd op de hoofdthema's en subthema's: bewustzijn van eigen multiperspectiviteit (subthema's: bewustzijn meerdere perspectieven, reflecteren op eigen perspectief en het verleden koppelen aan het heden), inzichten en vaardigheden om multiperspectiviteit van leerlingen te vergroten, veranderingen inhoud lesontwerp en veranderingen didactiek lesontwerp.

Documentanalyse van lesontwerpen

De documentanalyse is gebruikt om de inhoud en didactiek van zowel de originele als de aangepaste lesontwerpen te analyseren. Aan de hand van drie uitgangspunten, afgeleid van de theorie van Schuitema (2008), is gekeken op welke manier multiperspectiviteit wordt gestimuleerd binnen de les: (1) Behandelen studenten in hun lesopzet verschillende perspectieven? (2) Bieden de lesontwerpen inzicht in de gevolgen van het slavernijverleden op het heden? (3) Stimuleren de lesontwerpen de leerlingen om zich in te leven in verschillende perspectieven en in de subjectiviteit van hun eigen perspectief?

Bevindingen uit het onderzoek

Bevindingen na de tentoonstelling

Uit het focusgroep-interview bleek dat de meeste studenten de in de tentoonstelling opgedane kennis over het slavernijverleden ervaren als verrassend en heftig. De participanten geven aan dat de tentoonstelling heeft bijgedragen aan hun bewustzijn van het belang van multiperspectiviteit. Als voorbeeld noemt een student een verhaal over een jongen die vanuit Suriname naar Nederland is overgebracht als bezienswaardigheid voor de werelddtentoonstelling in 1883¹. Over deze jongen zegt zij: "...leef je ook maar in dat jongetje." En over de mensen die hem naar Nederland hebben overgebracht: "...waarom deed men dat? Dat had ook een reden". Een student beschrijft in het focusgroep-interview hoe hij kennis uit de tentoonstelling kan inzetten om verschillende perspectieven op slavernij in de klas in kaart te brengen. Meerdere studenten waarderen de aandacht voor het verzet van de tot slaaf gemaakten in de tentoonstelling en hoe muziek en dans zijn ingezet

¹ De bedoelde foto, getiteld 'Kodyo op Werelddtentoonstelling', is te zien op de tentoonstelling *Heden van het slavernijverleden* in Amsterdam.

om dit verhaal te vertellen. Zo beschrijft een student hoe zij dankzij de tentoonstelling ideeën heeft opgedaan over hoe zij muziek kan inzetten om leerlingen te stimuleren zich in te leven in tot slaaf gemaakten.

Bevindingen na de workshop

In de vier individuele interviews geven de studenten aan dat de workshop hen bewustmaakte van het belang om elkaar de ruimte te geven en begrip te tonen voor verschillende standpunten en emoties. Een student zegt “dat je je echt zoveel mogelijk moet proberen in te leven in waar een ander vandaan komt”; dat vindt ze belangrijk. Drie studenten benoemen dat zij na de workshop meer inzicht hebben in hoe hun eigen perspectief grotendeels wordt gevormd door hun omgeving, opvoeding en onderwijs. Zo beschrijft een student hoe haar opvoeding effect heeft op haar eigen kijk en waarom deze verschilt van anderen: “Omdat ik misschien van huis uit iets anders heb meegekregen. Of omdat ik vaker naar musea ga...”

Na de workshop zijn de studenten zich bewust van het belang van aandacht voor verhalen, literatuur en kunst uit niet-westerse culturen. Een student geeft aan: “Ergens weet je natuurlijk wel dat wij in het dominante verhaal leven. [...] Dus dat vond ik mooi, dat ze daarmee begon, van: wees je bewust, dat verhaal is een verhaal en het is goed dat dat er is, maar er zijn nog zoveel meer verhalen.”

Na de workshop geven drie van de vier individueel geïnterviewde studenten aan dat het belangrijk is om ruimte te maken voor de verhalen van uiteenlopende individuen en historische figuren. Zo kreeg een student het inzicht dat het belangrijk is dat leerkrachten kunnen omgaan met verschillende meningen in de klas en de thuissituatie van hun leerlingen kennen. Een andere student zegt: “...om multiperspectiviteit tot zijn recht te laten komen moet er een veilige omgeving zijn. Dat is het allerbelangrijkste”.

Een student is zich er beter van bewust dat een perspectief altijd wordt gevormd in relatie tot een bepaalde tijdsgeschiedenis. Een toelichting op de historische context geeft docenten de mogelijkheid hun leerlingen te laten begrijpen waarom het destijds ‘zo’ anders was, aldus deze student. Een andere student beschrijft dat hij in het vervolg niet alleen aandacht zou besteden aan wat zich in het verleden afspeelde, maar dit zou koppelen aan actuele kwesties zoals etnisch profileren.

De studenten leerden in de workshop ook hoe zij een veilige leeromgeving kunnen waarborgen, door bijvoorbeeld fysieke activiteiten aan te bieden, persoonlijke verhalen in te brengen en leerlingen te stimuleren om naar elkaar te luisteren. Een student beschrijft dit als volgt: “Ik denk dat een van de vaardigheden wel is dat veilige creëren. [...] al die dingen die ze heeft gedaan waardoor ik me veilig voelde en die ik zou kunnen aanpassen om in de klas de groep veilig te laten voelen.”

Het inzetten van actieve en kunstzinnige werkvormen zien de studenten als een manier om alle leerlingen bij het onderwerp te betrekken en om verhalen van tot slaaf gemaakten op een niet-talige manier te communiceren. Dans en muziek kunnen volgens een student bijdragen aan de betrokkenheid van leerlingen die zich minder goed kunnen focussen.

Een andere vaardigheid die studenten waardevol vinden, is het omgaan met emoties in de klas. Een student stelt dat een leerkracht daarop moet kunnen inspelen en moet kunnen doorvragen naar achterliggende redenen. De theorieën en tools die in de workshop werden onderwezen, stellen de studenten in staat om bij emoties stil te staan in plaats van ze uit de weg te gaan, geven meerdere studenten aan. Een student vertelt: “Die driehoeken zijn wel echt een goed hulpmiddel [om te] gebruiken. Echt zeggen, okay: er is heel veel emotie en het hoeft niet altijd gezellig te zijn, maar hoe kunnen we elkaar beter begrijpen waar we vandaan komen.”

Veranderingen aan de inhoud en didactiek van de lesontwerpen

De analyse van de lesontwerpen laat ten eerste zien dat er een toename is in het behandelen van verschillende perspectieven, zoals ook Schuitema (2008) constateert. In hun initiële lesontwerpen geven alle studenten perspectieven van tot slaaf gemaakten weer. Na aanpassingen als gevolg van de interventie belicht de helft van de studenten ook de beweegredenen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, zoals het economisch belang van slavernij voor Nederland, en het perspectief van witte Nederlanders indertijd. Hierdoor worden tegenovergestelde belangen belicht.

De documentanalyse laat ook zien dat de lesontwerpen meer inzicht bieden in de gevolgen van het slavernijverleden op het heden. In de initiële lesopzetten is er nog geen aandacht voor de gevolgen van het slavernijverleden. Uit drie interviews komt naar voren dat de studenten hun lesinhoud willen aanpassen door de verhalen uit het verleden meer met het heden te verbinden. Zo willen twee studenten leerlingen bewust maken over huidig onrecht in de wereld en van hun eigen verantwoordelijkheid om bij te dragen aan een gelijkwaardige maatschappij.

Wat het zich inleven in verschillende perspectieven (Schuitema, 2008) betreft, laat de documentanalyse zien dat daar meer nadruk op komt te liggen. Een van de studenten gebruikte bijvoorbeeld aanvankelijk een verzetslied als leidraad voor haar les; na de workshop wil zij ook beweging toevoegen om leerlingen zich beter in anderen te laten inleven. Zij ervoer namelijk zelf dat de stepping-dans tijdens de workshop de onderdrukking van tot slaaf gemaakten heel krachtig uitdrukte.

Qua inzicht in de subjectiviteit van hun eigen perspectief blijkt het volgende. De meeste studenten hebben in hun initiële lesopzet tijd gereserveerd voor discussiemomenten. Een student beschrijft dat zij in haar aangepaste lesopzet ook tijd wil besteden aan meningsvorming en reflectie op het eigen perspectief. Zij geeft als reden dat het belangrijk is om respect voor elkaars mening te hebben en om inzicht te krijgen in hoe deze gevormd wordt. In een nieuw lesontwerp wil zij leerlingen vragen stellen over hun opvatting over het verleden en hoe anderen zich hierbij voelen. Een grote verandering in alle lesontwerpen van de studenten is de aandacht voor de impact van het verleden op het heden.

Een student wil na de interventie meer ruimte maken in haar lesontwerp voor verhalen van de leerlingen zelf. Een andere student wil werkvormen toevoegen om iedereen erbij te betrekken. Zo wil zij meer uitwisseling tussen leerlingen stimuleren binnen cocreatieve werkvormen, zoals dit ook in de workshop gebeurde.

Ook valt op dat in de initiële lesontwerpen geen aandacht is voor emoties van leerlingen. Tijdens de interviews geven alle studenten echter aan hier meer aandacht aan te willen besteden. Een student geeft aan dat emotie er mag zijn en dat het belangrijk is om als leerkracht te begrijpen wat er achter de emotie ligt. Dit wordt door een andere student beaamd; zij benoemt dat het goed is dat wanneer emoties opspelen, beweging en dans de sfeer luchtiger kunnen maken, zodat leerlingen niet alleen rationeel op sensitief erfgoed hoeven te reageren.

Conclusie

Dit onderzoek suggereert dat de tentoonstelling *Heden van het slavernijverleden* in samenhang met de workshop van de Inclusivity Training Toolkit invloed heeft op de manier waarop pabostudenten multiperspectiviteit stimuleren in een lesontwerp over sensitief erfgoed.

Na de workshop geven de pabostudenten aan zich ervan bewust te zijn dat hun kennis over het slavernijverleden van Nederland beperkt is en dat er veel meer interpretaties van historische gebeurtenissen bestaan dan het dominante westerse verhaal. Ook zien ze duidelijk het belang in van het stimuleren van multiperspectiviteit bij leerlingen in het primair onderwijs. Na de rondleiding door de tentoonstelling doen zij de volgende aanbevelingen om dit te bereiken: het bespreken van onderbelichte verhalen en andersoortige kennis over het slavernijverleden en het discussiëren over de invloed van het verleden op huidige maatschappelijke kwesties. Dit sluit aan bij het concept contextualiseren, waarbij leerlingen actief worden gestimuleerd om vanuit meerdere perspectieven uit zowel het verleden als het heden op historische gebeurtenissen te reflecteren. De workshop deed de studenten het belang inzien van een veilige leeromgeving, verschillende perspectieven, ruimte geven aan alle leerlingen en leerlingen stimuleren respect te hebben voor meningen van anderen.

De belangrijkste veranderingen in de lesontwerpen die bijdragen aan het stimuleren van multiperspectiviteit zijn: aandacht voor een veilige leeromgeving, ruimte voor ieders mening en emoties, en bewustzijn over hoe het slavernijverleden doorwerkt in het heden. Ten slotte herkenden de studenten het belang van de kunsten om leerlingen zich in anderen te laten inleven. Kunst helpt leerlingen om andere werkelijkheden te verbeelden, waardoor zij zich makkelijker kunnen inleven in de ander.

De studenten achten het van belang om historische onderwerpen niet alleen feitelijk te behandelen, maar ook aandacht te schenken aan de emoties die ze kunnen oproepen. Omgaan met emotionele reacties is een vaardigheid die weinig pabostudenten van tevoren beheersten, maar na afloop geven ze aan concrete handvatten te hebben ontwikkeld.

Discussie en aanbevelingen

Aangezien het moeilijk was een pabo bereid te vinden om aan dit onderzoek deel te nemen, hebben we gewerkt met individuele studenten op vrijwillige basis. Een kritische kanttekening is dat deze studenten al een bovengemiddelde affiniteit met het onderwerp hadden. Voor een betere afspiegeling van alle pabostudenten in Nederland is het aan te bevelen bij een vervolgonderzoek te werken met verschillende pabogroepen, zowel met een grootstedelijke als met een buiten-grootstedelijke achtergrond.

In dit onderzoek stonden de lesopzetten van de deelnemende studenten centraal. Of de studenten de genoemde vaardigheden daadwerkelijk hebben opgedaan, vraagt om nader onderzoek waarin de uitvoering van de lessen wordt geobserveerd. Daarbij kan bijvoorbeeld worden gekeken naar de reactie van de studenten op emoties van leerlingen of conflicten tussen leerlingen.

Desalniettemin gaven de interviews en de documentanalyse inzicht in de motivatie van de studenten om hun lesontwerp aan te passen en in de manieren waarop zij denken multiperspectiviteit bij leerlingen in de praktijk te kunnen stimuleren.

Een belangrijke aanbeveling voor lerarenopleidingen en basisscholen is om meer aandacht te besteden aan het trainen van toekomstige leerkrachten in het stimuleren van multiperspectiviteit bij het behandelen van sensitief erfgoed. Uit de interviews wordt duidelijk dat sensitief erfgoed en multiperspectiviteit weinig aan bod komen binnen de pabo-opleidingen van de deelnemende studenten en ook vrijwel niet behandeld worden op hun (stage)scholen. De studenten geven aan hierin vaardiger te willen worden.

Een tweede aanbeveling is om sensitief erfgoed niet alleen vanuit cognitie en feiten te benaderen, maar ook ruimte te laten voor emotionele reacties van leerlingen. Als emoties worden genegeerd, kunnen ze namelijk een blokkade creëren in het leerproces (Grever & van Boxtel, 2014). Daarom is het van belang dat leerkrachten vaardig zijn om de emotionele betrokkenheid van leerlingen in te zetten, zodat zij empathie voor elkaar kunnen ontwikkelen en zo nieuwe inzichten opdoen (Savenije et al., 2014b).

Wanneer pabo-opleidingen zelf geen kennis in huis hebben over sensitief erfgoed, kunnen interdisciplinaire educatieve programma's zoals de tentoonstelling *Heden van het slavernijverleden* hieraan bijdragen. Uit ons onderzoek blijkt echter dat, naast kennis, het ontwikkelen van vaardigheden voor het stimuleren van multiperspectiviteit aan te bevelen is. Veel van deze vaardigheden werden aangeboden binnen de workshop van de Inclusivity Training Toolkit, zoals het creëren van een veilige omgeving. Tijdens de workshop leerden studenten dat zij sensitief erfgoed ook op een creatieve en fysieke manier met leerlingen kunnen verkennen. Uit de interviews kwam naar voren dat het gebruik van het lichaam en spel helpt om de sfeer luchtig te houden, emoties de ruimte te bieden en je in te leven in een ander.

Priya Keet

Priya Keet is hoofd van het Expertise- & Opleidingscentrum van het Aslan Muziekcentrum. Ook werkt zij als muziekdocent en trainer voor professionals in cultuureducatie. Zij heeft een speciale interesse in culturele diversiteit en ontwikkelt vanuit dit thema cultuur educatieve projecten en producten.

priyakeet@aslanmuziek.nl

Harmke Datema-Chang

Harmke Datema-Chang is projectleider kunsteducatieve concepten voor musea en de openbare ruimte. Ze heeft een grote interesse in hoe musea culturele diversiteit en sensitief erfgoed presenteren. Deze thema's en haar ervaring met het ontwerpen van grote sculpturen in de openbare ruimte kwamen samen in ambitieuze educatieve projecten. Daarnaast exposeerde en werkte zij samen met kunstenaars in Mexico-City en aan de tentoonstelling *Intens Mexico* van het Cobra Museum in Amstelveen.

harmkedatema@gmail.com

Referenties

- Bremmer, M., & Schreuder, A. (2018). The educational model "Rhythms around the world": Student-teachers learn to transmit traditional musics to pupils in primary and secondary education. In B.W. Leung (Ed.), *Traditional musics in the modern world: Identity, transmission, evolution, and challenges* (pp. 75-88). Dordrecht: Springer.
- Cairo, A. (2018). THUAS Inclusivity Toolkit Development. Haagse Hogeschool, Den Haag.
- David, O., Matu, A., Pinte, S., Cotet, S., & Nagy, C. (2014). Cognitive-behavioral processes based on using the ABC analysis by trainees' for their personal development. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, 32(3), 198-215.
- De Bruijn, P.A.C. (2014). *Bridges to the past: Historical distance and multiperspectivity in English and Dutch heritage educational resources* (Proefschrift). Erasmus Universiteit, Rotterdam. Geraadpleegd op 12 december 2017, van <https://repub.eur.nl/pub/77834/>
- Grever, M., & Van Boxtel, C. (2014). *Verlangen naar tastbaar verleden: Erfgoed, onderwijs en historisch besef*. Hilversum: Nederland Verloren.
- Haanstra, F. (2016) Integratie van kunstvakken. In T. de Baets & A. de Vugt (red.) *Muziekpedagogiek in beweging. Verdieping of verbreding?* (pp.11-25). Haverlee: Euprint editions.
- Tropenmuseum. *Heden van het slavernijverleden* [Tentoonstelling]. Geraadpleegd op 1 mei 2018, van <https://www.tropenmuseum.nl/nl/zien-en-doen/tentoonstellingen/heden-van-het-slavernijverleden>
- Huijgen, T. (2018). *Balancing between the present and the past: Promoting students' ability to perform historical contextualization* (Proefschrift). Rijksuniversiteit Groningen, Groningen. Geraadpleegd op 10 juni 2019, van <https://www.rug.nl/about-us/news-and-events/events/phd-ceremonies/?hfid=109343>
- Kincheloe, J.L., & Steinberg, S.R. (2008). Indigenous knowledges in education: Complexities, dangers and profound benefits. *Handbook of critical and indigenous methodologies*, 135-156.
- Kuitenbrouwer, J. (2018, 3 mei). Wij herdenken op 4 mei ook oorlogsmisdadigers. *de Volkskrant*. Geraadpleegd op 23 mei 2018, van <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-wij-herdenken-op-4-mei-ook-oorlogsmisdadigers-~b3804908/>
- Lam, D. & Gale, J. (2000). Cognitive behaviour therapy: Teaching a client the ABC model – the first step towards the process of change. *Journal of Advanced Nursing*, 31(2), 444-451.
- Leeman, Y., & Ledoux, G. (2005). Teachers on intercultural education. *Teachers and Teaching: theory and practice*, 11(6), 575-589. doi.org/10.1080/13450600500293258
- Morgan, H. (2009). Picture book biographies for young children: A way to teach multiple perspectives. *Early Childhood Educational Journal*, 37(3), 219. doi.org/10.1007/s10643-009-0339-7
- Nussbaum, M.C. (2011). *Niet voor de winst: Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*. Baarn: AmbolAnthos.
- Savenije, G.M., Van Boxtel, C., & Grever, M. (2014a). Sensitive 'heritage' of slavery in a multicultural classroom: pupils' ideas regarding significance. *British Journal of Educational Studies*, 62(2), 127-148. doi.org/10.1080/00071005.2014.910292
- Savenije, G.M., Van Boxtel, C., & Grever, M. (2014b). Learning about sensitive history: 'heritage' of slavery as a resource. *Theory and Research in Social Education*, 42(4), 516-547. doi.org/10.1080/0933104.2014.966877
- Schuitema, J.A. (2008). *Talking about values: a dialogic approach to citizenship education as an integral part of history classes* (Proefschrift). Universiteit van Amsterdam, Amsterdam. Geraadpleegd op 15 januari 2018, van https://pure.uva.nl/ws/files/4102442/53665_04.pdf
- Treadwell, T., Kumar, V., & Wright, J. (2002). Enriching Psychodrama Through the Use of Cognitive Behavioral Therapy Techniques. *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama, & Sociometry*, 55(2-3), 55-65.
- Visser, A. (2018). *Burgerschap in het basisonderwijs: Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek*. Geraadpleegd op 10 juni 2019, van <https://www.slo.nl/zoeken/@4627/burgerschap/>
- Wansink, B., Akkerman, S., Zuiker, I., & Wubbels, T. (2018). Where does teaching multiperspectivity in history education begin and end? An analysis of the uses of temporality. *Theory & Research in Social Education*, 46(4), 495-527.
- 10voordeleraar. Vereniging Hogescholen (2018). *Kennisbases en profilering lerarenopleiding basisonderwijs*. Geraadpleegd op 16 juli 2020, van <https://kennisbases.10voordeleraar.nl/pdf/kennisbasis-pabo.pdf>